

Lunds Universitet
Litteraturvetenskap, SOL
Handledare: Jenny Westerström
2010-01-06

Per Tornée
LIVK 10
C-uppsats

Den hemlöse i svensk skönlitteratur efter 1900

Innehållsförteckning

1. Inledning	Sida
1.1 Uppsatsens syfte	3
1.2 Skönlitteraturen och den sociala verkligheten.	5
1.3 Avgränsningen av materialet	6
1.4 Vad är en hemlös?	6
1.5 Vem är den hemlöse?	7
1.6 Några närliggande begrepp	
1.6.1 Bohemen	8
1.6.2 Luffaren	10
2. Maria Sandel <i>Uteliggare</i>	
2.1 Novellen	10
2.2 Analys	12
3. Harry Martinson <i>Vägen till Klockrike</i>	
3.1 Handling och tillblivelse	15
3.2 Huvudpersonerna	16
3.3 Luffarna och bondesamhället	18
3.4 Några funderingar om Bolle och hans vänner	19
3.5 Martinsons budskap	20
3.6 Några litteraturteoretiska perspektiv	21
4. PC Jersild <i>Stumpen</i>	
4.1 Romanen	22
4.2 Analys	23
5. Sammanfattande slutsatser	
5.1 Varför inga moderna skönlitterära skildringar av hemlösa?	25
5.2 Skönlitteraturens svar på min fråga	27
6. Källförteckning	31

1. Inledning

Vi ser ofta i media bilden av en man som ligger i en portgång insvept i en gammal trasig överrock. De flesta av oss känner spontant lite medkänsla med mannen, men framförallt vill vi inte dela hans öde. Få av oss funderar närmare på hur han har hamnat där eller hur vi kan hjälpa honom. Svaret är egentligen inte så enkelt. Sociala myndigheter, statliga utredningar och ideella organisationer har lagt ner stor möda på att försöka lösa hans problem utan att komma så långt. Eftersom vi sysslar med litteraturvetenskap tycker jag det skulle vara spännande att titta på skönlitterära skildringar av de hemlösa och hur de kan påverka vår inställning till deras situation.

1.1 Uppsatsens syfte

De hemlösa är handikappade på så sätt att de inte förmår skaffa sig eller behålla en vanlig bostad. Detta kan bero på ekonomiska eller psykiska problem och missbruk.

För att hjälpa personer med fysiska problem anpassar samhället den fysiska miljön för att den handikappade skall kunna leva ett så fullvärdigt liv som möjligt och vara en del av samhällsgemenskapen. I regel torde de flesta av oss se den fysiskt handikappade som en med oss själva likvärdig samhällsmedlem.

Samma synsätt borde gälla de hemlösas handikapp. Lösningen är då inte att bara bygga fler bostäder, utan att vi medverkar till att de hemlösa blir så långt möjligt fullvärdiga medlemmar i samhället. För detta krävs hjälp i boendet (personal, ekonomi) och förändrade attityder hos oss alla, så att vi inte placerar oss själva i centrum och den hemlöse i periferin. Vi måste komma bort från vår postkoloniala attityd och betrakta den hemlöse, inte som ett ”fall”, utan som en människa. Syftet med denna uppsats är att visa i vad mån svensk skönlitteratur efter 1900 kan hjälpa oss till ett sådant synsätt. Min hypotes är att så är fallet. Man behöver bara läsa Dan Anderssons dikt *Hemlös*¹ för att ana att detta är möjligt.

¹ *Svarta ballader*, Uddevalla 1975 (1917), s.34. Dan Andersson skrev även en roman, *De tre hemlösa*, där huvudpersonerna tidvis är hemlösa och dikten *Den hemlöse* (Efterlämnade dikter 1922). Om dikten *Hemlös*, se s. 28.

I natt har jag vandrat från Hedsunda by,
där jag fåfängt bönföll om hägn,
mina glappande skor äro tunga som bly
av träckstänk och midnattsregn.

Jag kom från tjuvarnas gråstensborg,
där min skugga var min kamrat.
Där var år av grubbel och månaders sorg
och nätter svarta av hat.

Ty jag älskade strid med sten och kniv,
och log åt jämmer och sår -
och till sist så tog jag en kvinnas liv,
och satt fången i långa år.

Och vid Kersnas tjärn, nedom Hävamo brant
jag ville ur livet fly,
när den drivande månens guld föll grant
över strändernas gungande dy.

Men inom mig är något som icke vill dö,
och som hatar att leva ändå -
det är bittert att kvävas i kvällssvart sjö,
och bittert att levande gå,

och känna hur eländet suger en ner,
tills man andas med bara hat -
fast solen lyser - fast sommaren ler -
det är bittert, bittert, kamrat!

1.2 Skönlitteraturen och den sociala verkligheten.

Hemlöshetsfrågan har belysts i mängder av svenska och utländska tidskriftsartiklar, debattböcker, forskningsrapporter och statliga utredningar.² Vad kan då skönlitteraturen tillföra? Herbert Tingsten ger ett tillspetsat svar på frågan när han i en artikel hävdar att den ”ideologiska facklitteraturen förfalskar verkligheten genom sin relativa precision, ger ett överdrivet bestämt intryck av vad folk tänker. Och själva politikens och samhällslivets myller och rike- dom fångas ofta säkrare genom obundna litterära skildringar än i dokumenterade och strängs- sakliga undersökningar.”³ Herta Müller var i sitt tacktal på Nobelmiddagen 2009 inne på snar- lika tankegångar när hon talade om det orättfärdiga i diktaturer: ”Det kan litteraturen inte änd- ra på, men den kan genom språket uppfinna en sanning som visar vad som händer i och runt oss när värdena spårar ur. Litteraturen talar enskilt med alla människor och stannar kvar i hu- vudet. Ingenting talar så intensivt med oss som en bok och väntar sig inget för det, utom att vi tänker och känner.”⁴

Inom litteraturvetenskapen presenterar den ryske formalisten Victor Sklovskij i sin uppsats *Konsten som grepp* 1917 liknande synpunkter som Tingsten och Herta Müller. I denna artikel hävdar han att litteraturens och konstens uppgift i allmänhet är att stegra percep- tionsförmågan, återställa den ursprungliga förnimmelsen av livet och därigenom motverka den automatisering som ständigt hotar vår varseblivning. Sklovskij beskriver den konstska- pande aktiviteten med hjälp av skillnaden mellan material och form. Med ”material” avser han en pre-estetisk kategori, t.ex. idéer och känslor som diktaren bearbetar, medan han defini- erar ”form” som en estetisk kategori, det färdiggjorda verket.⁵

Måhända är det mer naturligt att leta efter skönlitteraturens roll som väckarklocka för det sociala samvetet i den marxistiska litteraturteorin. En av de stora auktoriteterna inom denna sfär var ungraren György Lukács. Han säger i en uppsats⁶ att

all stor konst har målsättningen att ge en bild av verkligheten i vilken motsatsen mellan företeelse och väsen, mellan det enskilda fallet och lagbundenheter, mellan omedelbar- het och begreppet o.s.v. upplöses på ett sådant sätt att motsatserna sammanfaller till en spontan enhet i det omedelbara intryck konstverket erbjuder och att det framträder för mottagaren som en oskiljbar enhet. Det allmänna framträder som en egenskap hos det enskilda och specifika, väsendet blir synligt och upplevbart i företeelsen och lagar visar sig som det enskilda fallets specifika och effektiva orsaker.

² Se t.ex. *SOU 2000:14, 2001:95*.

³ Lars Furuland & Johan Svedjedal (red), *Litteratursociologi*, Lund 1997, s.25.

⁴ SVT:s översättning.

⁵ Claes Entzenberg & Cecilia Hansson (red), *Modern litteraturteori, del 1*, Lund 1993, s. 8.

⁶ György Lukács, Den konstnärliga återspeglingen av verkligheten i *Modern litteraturteori, del 1* s. 215.

Lukács menar att den konstnärliga framställningen av livet i allmänhet är rikare än människors livserfarenhet. Det sammanhänger enligt Lukács med konstnärens ”partimässighet”. Detta innebär inte anslutning till ett visst partis program, utan är ett partitagande för framsteg.⁷ I det äkta konstverket ingår denna partimässighet som en egenskap hos det gestaltade materialet. Det är en i materialet inneboende, drivande kraft som organiskt framträder ur detsamma. Engels betonar denna objektivitetens partimässighet och framhåller att tendensen måste framgå ur själva situationen och handlingen utan att man uttryckligen hänvisar till den. Partimässigheten måste vara en del av materialet och får inte subjektivt föras in utifrån.

1.3 Avgränsningen av materialet

Enligt rubriken till uppsatsen skall den behandla skönlitteratur. Vad är då det? Enligt Svenska Akademiens ordbok är det litteratur som fyller vissa estetiska krav och främst är avsedd som konstnärligt uttryck eller som underhållning, vitter litteratur, vitterhet. Med denna begränsning faller utredningar, facklitteratur och reportage i gatutidningar utanför ämnet.

I min uppsats redovisas tre dikter av Dan Andersson, Victor Ahrendorf respektive Jean-Kenneth Olsson. Härutöver har jag med begränsad framgång sökt efter svensk prosa som berör det aktuella ämnet i olika databaser. Sedan tidigare kände jag naturligtvis till Harry Martinssons *Vägen till Klockrike* (1948) och P.C. Jersilds *Stumpen* (1973). I Hans Svärds bok *Hemlöshet - fattigdomsbevis eller välfärdsdilemma?*⁸ hittade jag en redovisning av ett antal skönlitterära texter inom ämnesområdet, som förutom de två ovannämnda verken tog upp Maria Sandel *Vid svältgränsen och andra berättelser. Skildringar ur Stockholmslivet från 1908* och Linus Lundgrens bok *Skuggbilder. Skildringar från de hemlösas liv* (1927)⁹.

1.4 Vad är en hemlös?

Nu kan det kanske vara dags att klara ut vad en hemlös är. Om man slår upp ordet i Svenska Akademiens ordbok får man följande definition:

- a. Som saknar hem;
- b. ofta känslöbetonat, med särskild tanke på saknaden av de andliga värden som är förbundna med ägandet av ett hem;
- c. även bildligt: som icke känner sig hava ett hem eller någon fast punkt i tillvaron, som känner sig såsom en främling (gentemot sin omgivning eller i livet i den tid varunder han lever).

⁷ Ibid. s. 221.

⁸ Hans Svärd, *Hemlöshet - fattigdomsbevis eller välfärdsdilemma?* Lund 1998, s. 9 ff.

⁹ Av utrymmesskäl behandlas ej denna bok närmare i det följande.

Om man skall räkna landets hemlösa, vilket Socialstyrelsen gör då och då, använder man sig av denna definition:

Som hemlös räknas i denna undersökning person som saknar egen eller förhyrd bostad och som inte bor i något stadigvarande inneboendeförhållande eller andrahandsboende samt är hänvisad till tillfälliga boendialternativ eller är uteliggare. Person som är inskriven på kriminalvårdsanstalt eller institution inom socialtjänst, SIS eller sjukvård räknas om han/hon planeras skrivas ut inom tre månader efter mätveckan men ännu inte har någon bostad ordnad. Som hemlös räknas också person som tillfälligt bor hos bekanta, om han/hon p.g.a. bostadslöshet varit i kontakt med den uppgiftslämnande myndigheten/organisationen under mätveckan.¹⁰

Med definitionen som grund skickar man ut enkäter till landets alla kommuner samt till ett antal frivilligorganisationer. De personer som kommer att räknas är då den kategori hemlösa som är patienter eller klienter och är i behov av medicinska eller sociala hjälpinsatser. Man kom på så sätt fram till att det 1993 och 1999 fanns ca 10000 hemlösa i Sverige varav 83% var män, medan antalet ökat till ca 13000 år 2005. Merparten finns i de större och medelstora städerna.

1.5 Vem är den hemlöse?

Vad är det då för människa som döljer sig bakom definitioner och all statistik? Självfallet går det inte att generalisera. *En* beskrivning ges i dikten *Uteliggare* av Jean-Kenneth Olsson,¹¹ som själv var långvarigt hemlös:

De har ej egna kupor,
de sprider stank som svin.
Till egna ättestupor
de går med tomma grin

Med spyor på kavajen
och tidningar i skon,
de finns vid Stadsgårdskajen
och under Långholmsbron

De sover tungt som stenar
på frusen istäckt mark
inunder trädens grenar
i Tantolundens park.

¹⁰ *SOU 2000:14*, s. 76.

¹¹ Ur *De dansande dårarna*, Malmö 2000, s. 82. Om Jean-Kenneth Olsson se s. 28

De dansar stumt på balen
i sjön vid Ersta vik.
I tunnlar och kanaler
de dör och ligger lik.

Snabbt bärs de bort i säckar
till krematoriets ugn.
Sociala skönhetsfläckar
som störde stadens lugn.

Den permanente uteliggaren, som beskrivs i Jean-Kenneths dikt tillhör en minoritet. De flesta hemlösa löser sina bostadsproblem från dag till dag genom att bo hos kompisar eller på härbärgen. Den typiske hemlöse är enligt min erfarenhet, baserad på fältarbete under ett par års tid, en medelålders man med en besvärlig barndom, som tidigare haft både jobb och familj. Efter det att han blivit arbetslös och äktenskapet spruckit har han börjat dricka och kommit in i ”anstaltssvängen”, vilket lett till ökade alkoholproblem.

Han har under en tid haft lägenhet i ett nybyggt miljonprogramsområde, men fick aldrig någon positiv kontakt med grannarna. Han började ta hem sina gamla kompisar, med klagomål som följd, vilket ledde till att han så småningom blev uppsagd. Åter hemlös ökade hans missbruk och anstaltsvistelserna kom allt tätare.

1.6 Några närliggande begrepp

1.6.1 Bohemen

Några ord om en intressant figur – bohemen - som jag har stiftat bekantskap med genom i första hand Jenny Westerströms bok.¹² Det som utmärkte bohemen, i motsats till närliggande grupper, var viljan att uttrycka sig.¹³ I Klara hade man under årtiondena före den stora Nedre Norrmalmsregleringen möjligheter att tjäna pengar på denna förmåga. Tidningarna låg tätt och här fanns möjligheter att få avsättning för dikter, noveller och notiser. Man utvecklade en gruppkänsla och hade rika möjligheter till tankeutbyte på krogar, ölstugor och kaféer, som det fanns gott om i den tidens Klara.

¹² Jenny Westerström, *Klara var inte Paris. Bohemliv under två sekler*, Kristianstad 2006.

¹³ *Ibid.* s. 215.

Med Socialstyrelsens terminologi i dag var många av bohemerna, i varje fall tidvis, att rubricera som hemlösa. Man ”kinesade” hos kamrater, bodde på enkla hotell och härbärgen och kunde ibland till och med övernatta i det fria. En flitig ”kinesare” var Nils Ferlin, bl.a. beroende på hans skräck för nattens ensamhet.¹⁴ I motsats till dagens hemlösa, som känner sig nödsakade att så gott det går anpassa sig till omgivningens värderingar, hade Klarabohemerna en utpräglad gruppkänsla, som tog sig uttryck i ett förakt för samhället.¹⁵ Det som däremot förenar de båda grupperna är att båda utvecklade en påtaglig drogkultur.

En av de klassiska Klarabohemerna var Victor Arendorff. Han löste ofta sitt bostadsproblem på improviserade, men kreativa sätt t.ex. genom att övernatta på tidningen *Arbetarens* tidningslager, men synes också frivilligt ha valt att tillbringa sommaren i Hagaparken. Följande dikt av Arendorff¹⁶ beskriver detta uteliggande i betydligt ljusare färger än vad Jean-Kenneth Olsson gör ovan. Måhända är denna optimistiska ton en del av bohemnaturen.

HERR HUSVILL ligger trött och full i Hagaparken
och över blomst och gräs oktobersolen blänker,
men fuktkall dimma sveper gråvit över marken,
herr Husvill skälver, svärjer till och bittert tänker:

Nu är det slut på sommarens solljusvarma dagar
och slut på Hagas glädje, slut på folkets lekar.
Hör, höstens storm som en bandit kring nejden jagar
och dödar blomst och rövar löv från Hagas ekar.

Ej mer jag väcks av lärkans ljusa morgondrillar,
och frostig är min bädd inunder kala buskar.
Nej, lev sol och sommar! – Hösten jag ej gillar,
som åter tvingar in mig bland stadens sluskar.

¹⁴ Ibid. s.255.

¹⁵ Ibid. s. 74.

¹⁶ Ulf Melander, *Herr Husvills visor och andra dikter av Victor Arendorff*, Härnösand 1990, s. 15.

Ack, åter måste jag – all glädje vänds i sorgen –
 i sliten redingot och skodon utan klackar
 gå huttrande och rädd på gatorna och torgen
 bland tiggarpack, som smyger kring med böjda nackar.

1.6.2 Luffaren¹⁷

”Löskefolk” och ”strykare” har funnits i alla tider. Den första kända förordningen mot lösdri-
 veri kom redan 1303.

Folkökning och proletarisering på landsbygden under hela 1800-talet och speci-
 ellt konjunkturarbetslösheten under 1880-talet gjorde, att alltfler människor drevs ut på vägar-
 na. Majoriteten av dessa luffare var män.

Depressionen på 1920- och 30-talen med 100.000-tals arbetslösa blev inkörsport
 till ett temporärt vagabondliv för många. Härutöver fanns det ”yrkesluffare”, som ofta utgått
 från ett mer välbärgat samhällsskikt och som lagt sig till med tal och manér, som stod i bjärt
 kontrast till deras livsföring och sociala position.

Luffare var fattiga och många fysiskt eller psykiskt handikappade. Ofta valde de
 luffarlivet framför fattigstugan. Luffarlivet – att reda sig själv – blev ett sista halmstrå av
 mänsklig värdighet. Somliga luffare var behäftade med svår ”törst”, men det fysiskt krävande
 luffarlivet och svårigheten att få tag i sprit gjorde att de sällan blev helt utslagna.

Efter andra världskriget tunnade antalet luffare ut och vid mitten av 1950-talet
 hade de flesta sugits upp av folkhemmet eller flyttat in till städerna. Urbaniseringen har gått
 fort de senaste 200 åren. År 1800 bodde ca 7 % av befolkningen i städer eller tätorter, år 1900
 ca 31 % och i dag ungefär 84 %.

2. Maria Sandel *Uteliggare*

2.1 Novellen

I novellsamlingen *Vid svältgränsen och andra berättelser*, som kom ut 1908 och innebar Ma-
 ria Sandels debut som prosaförfattare, finns en novell med titeln *Uteliggare*. Den handlar om
 Bring, Jansson och en prostituerad kvinna, som vi inte får veta namnet på. De tre hemlösa
 vaknar upp på Ladugårdsgärde i Stockholm efter en natt i alkoholens tecken. Den förste som
 slår upp ögonen är Bring, som hittar en korkad literflaska i innerfickan, men han upptäcker till
 sin förfäran att den är tom. Han misstänker genast kumpanen Jansson, som väcks med en kraf-

¹⁷ Det nedanstående bygger i allt väsentligt på Björn Fougner, *Luffarriksdan och Luffarkungen*, Stockholm 1984.

tig spark i ändan. Vid det gräl, som uppkommer om slurken som sparats i flaskan, skyller Jansson på den sovande kvinnan, vars utseende blir föremål för en utförlig beskrivning:

Hon låg på sidan med båda händerna under den finformade ansiktsovalen, som skuggades af ovanligt långa guldgula ögonfransar: munnen fyllig och lätt bågad, var halföppen som ett kyssande barns --- ja, med få ord: det uttryck, som präglade hennes slumrande drag, var lika oskuldsrent som någon tillbedjande ängels å en altartafla.

Just som Bring skulle handgripligt tillrättavisa kvinnan hörs marschmusik i fjärran. Kvinnan vaknar upp och utbrister: ”Kors f-n. Dom demonstrerar ju i dag, vet ja!”. Grälet om den urdruckna litern ebbar ut. Intresset koncentrerar sig i stället på första majdemonstrationen. Framför allt blev Bring tagen av stämningen. ”Han var icke längre utelliggaren Bring, hela hans förtappade spritstinkande *jag* fanns icke mera, hade aldrig funnits – han var en man under fanan, kämpande för människorätt.”

Jansson var inte lika intresserad av demonstrationen och anmärker försmädligt att dom där borta ”tycker allt, dom ä´ herrar, dom där” Bring svarar kort ´: ”De är herremän.” Bring går därifrån och tänker på sitt förspillda liv. Han lyssnar på rösterna inom sig, som ställer glädjeflickan på ett högre plan än han själv. Han hade lagt ner stor möda på att skaffa sig den kunskap som de välbärgade får gratis – han hade fått betala med ”märg och ben”. Samtidigt hade han varit viljesvag med förfädernas samlade njutningsbegär i sitt blod. Han konstaterar därför att fallet blev stort när han nått höjden. Han känner sig föraktad av alla utom av ”spritens djäfvul” och att döden är hans enda hjälp. Med dessa dystra tankar försvinner Brink ur handlingen.

Kvar var Jansson och kvinnan. De kommer, så här dagen efter, på bättre tankar. Båda funderar på arbete. Kvinnan minns när hon tjänade åtta kronor i veckan trots att hon fick slita för slantarna och hela tiden riskerade att få sparken och stå på bar backe. Hon var inneboende och där var så trångt att hon fick ”klifva över karlarna som lågo på golfvet”. Från denna bostad var det trevligt att komma till fabriken, som nästan var som ett riktigt hem. På hennes fråga konstaterar Jansson, att han aldrig haft ett riktigt hem.

Nu på första maj sitter de på Gärdet och diskuterar att gifta sig, ta arbete och skaffa sig ett gemensamt hem. När glädjeflickan förklarar att de inte kan flytta ihop innan de är gifta, blir Jansson lite förbryllad över logiken. De har en kort stund av gemensam lycka, men snart förklarar Jansson att han skall ta sig till sitt nattläger i Liljansskogen för att sedan ge sig ut på luffen uppåt Norrland tillsammans med en kamrat. Hans avmarsch påskyndas något av att ”blänkande pickelhuvor” närmade sig från tullen. Kvinnan beger sig ut på Esplanaden och blir kontaktad av en ”välklädd borgare med silvergrå lockkrans”. Hon avvisar indignerat hans invit med orden: ”I dag! På första Maj! Nej, vet du hvad! Så illa därän ä´ man i

allafall inte, att man behöfver sänka sig till en token som du en så'n här i dag. Dra in krämklorna, gamla öfverklassare!”

2.2 Analys

Först några ord om Maria Sandels eget liv. Det är nämligen mycket författarinnans egen värld som illustreras i hennes litterära produktion bestående av fem romaner samt en novellsamling och det är därför naturligt att anlägga ett biografiskt perspektiv vid analys av den aktuella novellen.

Hon föddes 1870 och efter 5 års folkskola samt 4 år som hembiträde i USA bodde hon tillsammans med modern, först vid Parmmätaregatan och efter det att denna bostad utdömts av hälsovårdsnämnden, i Skogshyddans barackliknande nödbostäder vid Mariebergsgatan på Kungsholmen. Bostaden bestod av ett oinrett rum med kakelugnsspis, dass på gården, pump på Fleminggatan, avlopp i gatans kloak.¹⁸ I Skogshyddan fanns fyrtio enrumslägenheter som nästan uteslutande beboddes av änkor eller övergivna kvinnor med barn.

Maria Sandel levde här först tillsammans med modern fram till hennes död 1908 och sedan ensam till sin egen död 1927. Hon försörjde sig som trikåstickerska, blev tidigt helt döv och så småningom nästan blind, vilket ledde till ett isolerat liv i ekonomisk halvmisär. Hon var dock sedan 1896 medlem i den socialdemokratiska Stockholms allmänna kvinno-klubb och medverkade med noveller i klubbens tidning *Morgonbris*. Genom tidningen fick hon ideologiska impulser och kom också i kontakt med borgerliga kvinnor, som engagerade sig i den radikala samhällsdebatten.¹⁹

Den värld, som Maria Sandel skildrar i sina romaner och noveller, är i hög grad självbiografisk. Man känner igen Skogshyddans torftiga bostäder och dess människor. Ett återkommande tema är den ensamstående mamman, som blivit förförd av en man med fagra löften, men som sedan ger sig iväg och aldrig hör av sig.²⁰ Den stackars flickan får svårt att försörja sig och hånas av kvarterets gifta kvinnor: ”Hur pöste man icke i sin breda trygghet! Hur omätligt öfverlägsen man var i känsla af sin moral – bevisad af en vigselring.”²¹ Samtidigt säger en av dessa damer om äktenskapet med någon supig och ansvarslös karl: ”Tycka

¹⁸ Beskrivningen är hämtad från Tilda Maria Forselius' artikel Själsadeln och de ystra sinnenas rop i *Vardagsslit och drömmars språk. Svenska proletärförfattarinnor från Maria Sandel till Mary Andersson*, Värnamo 1981.

¹⁹ Ingrid Nordström, *Det kommer att gå bra för er. Kvinnor i Stockholmsromaner omkring 1920*. Stockholm 2005, s.146 f.

²⁰ Så i romanerna *Droppar i folkhavet* och *Virveln* samt i titelnovellen i *Vid svältgränsen*.

²¹ Novellen *Hans lilla lamm* i *Vid svältgränsen* s. 102.

om! Tycka om! Hur många tror du gifter sig för att dom tycker om en karl. Man gör det för att få sitt eget och slippa tjäna främmande!”²²

Idealen i Maria Sandels böcker är avhållsamhet, nykterhet och arbetsamhet. Samtidigt är dessa ideal inte utan komplikationer. Hon skildrar öppet den kvinnliga sexualiteten. Sålunda säger hon om Gerda Spant i *Droppar i folkhavet* att hon var ”en sexuellt starkt betonad kvinna. En flyktig smekning jagade eld genom hennes ådror. Blotta hågkomsten av en sådan kunde få henne att skälva och blekna.”²³ På samma sätt har hon ingen nedvärderande attityd gentemot de båda prostituerade kvinnor som har ett homosexuellt förhållande och som romanens huvudperson sydde åt.

Tilda Maria Forselius framhåller i den ovannämnda artikeln *Själsadeln och de ystra sinnenas rop* att kampen mot svälten och de oönskade graviditeterna framförallt var en kamp för integritet. Hon menar att det värsta hotet mot både kvinnor och män var att förlora sin självrespekt. Om den fanns, så kunde det också finnas kraft att kämpa för bättre villkor på andra områden.²⁴ Maria Sandel blir också verkligt engagerad när denna självrespekt sätts på sin spets i den fackliga kampen.

Kamp! Kamp till det yttersta. Aldrig skulle det med rätta kunna sägas, att bröder svikit bröder, då gemensam nöd bort ena. Aldrig. Ty i proletärerernas bröst hade broderskapets heliga idé sin fasta tillflykt.

Gemensam nöd. Ty i dag dig, i morgon mig. Och dessutom – var det icke deras dyraste skatt, organisationen, kapitalets rövarhord nu ville åt, frossa av, slita sönder med grymma klor, skatten som bärgats med omätliga offer av möda och liv, som varit medlet att höja de trälände ur förnedringen, förädla och ståla klassviljan, vidga sinnena, vinna själarna för kulturen.²⁵

Jag tror att det är nödvändigt att veta något om Maria Sandels liv och tänkesätt, för att man skall kunna rätt förstå novellen *Uteliggare*. Den är på sitt sätt unik i hennes författarskap. Hela hennes produktion handlar i och för sig om människor i slummiljö, antingen ensamma kvinnor med eller utan barn eller familjer där mannen har alkoholproblem. Nästan alltid klarar de dock att på något sätt att få ihop pengar till mat och sin enkla bostad. Måhända vill Maria Sandel med *Uteliggare* visa hur det går för dem som inte förmår leva upp till hennes enkla moralregler. Steget från livet i slummiljö till hemlöshet var ju heller inte så långt och säkerligen kom hon i kontakt med helt utslagna människor i och kring Skogshyddan. Uppenbarligen var det spriten som hade fört de tre huvudpersonerna till deras misär. Trots detta

²² Vid svältgränsen s. 27.

²³ s. 22.

²⁴ *Vardagsslit* s. 35.

²⁵ Maria Sandel, *Virveln*, Stockholm 1975. Första upplagan 1913.

moraliserar hon inte över dem, utan skildrar deras situation med värme och humor. Inte minst bilden av den sovande prostituerade kvinnan tecknar hon med stort engagemang.

Av utelligarna hade Bring uppenbarligen tidigare haft en mer ordnad tillvaro. Hans fall blev därför stort. Jansson däremot, tycks ha varit hemlös i hela sitt liv. Trots förfallet har de kvar respekten för arbetarrörelsen. När de varseblir demonstrationståget och att det är första maj reser sig Bring genast upp för att hedra sina kamrater. Även den prostituerade kvinnan visar samma solidaritet när hon avspisar den uppvaktande borgaren med orden: ”Dra in krämmarklorna, gamla öfverklassare!”

Liknande synpunkter om de hemlösas människovärde framförs av Gerda Meyerson i sin recension av *Vid svältgränsen* i *Social tidskrift*.²⁶

Författarinnan kommer oss att med förståelse möta alla dessa gestalter hon visar oss, även ”utelligare” och ”glädjeflickor”, ty hon lär oss att även de djupast fallna av samhällets olycksbarn kunna äga en glimt av idealitet.

Vi känna oss tacksamma mot henne som skrivit denna bok, för vad hon genom den lärt oss, och icke minst för att hon själv trots sina stora svårigheter haft energi att ta vara på sin begåvning och utbilda sin talang. Hennes bok är en av dessa, som vi icke så snart glömma, den har en uppgift att fylla. Det är icke att väcka medlidande den avser, men att öppna våra ögon för det ljusa som finns även i den mörkaste tillvaro, för människovärde.

Ovan har jag diskuterat Maria Sandells novell med biografiska utgångspunkter. Man kan emellertid lika gärna läsa den med György Lukács marxistiska glasögon.(sid.5 f.) Hemlösheten kan ses som en företeelse som, tillsammans med författarinnans övriga produktion, ger en bild av levnadsförhållandena för den fattigaste delen av befolkningen i 1908 års Stockholm. Författarinnans ”partimässighet”, med Lukács’ terminologi, medverkar också till att ge en levande bild av detta samhälle.

²⁶ *Social tidskrift* 1908 s. 519 ff.

Gerda Meyerson växte upp i en förmögen familj. Vid ett fabriksbesök slogs hon av hur dåliga förhållanden arbeterskorna levde under och för att de skulle få bättre bostäder grundade hon *Föreningen Hem för arbeterskor*, som kom att disponera ett hundratal lägenheter. Hon inrättade också en fond för dem som inte kunde betala hyran.

1902 tog Gerda Meyerson initiativ till ett socialt upplysningscentrum och *Centralförbundet för socialt arbete*, CSA, bildades. CSA intresserade sig bl.a. för industriellt hemarbete. Meyerson gjorde en utredning som visade att arbetsförhållandena ofta var usla och att barnarbete förekom. Hon var sekreterare i CSA från grundandet till 1906. Därefter var hon bl.a. aktiv i *Vita bandet*, som arbetade för nykterhet, religion och sociala reformer.

Sedan barndomen hade Gerda Meyerson nedsatt hörsel. 1920 engagerade hon sig för de döva och året därpå bildades *Svenska föreningen för dövas väl*, där hon blev sekreterare och kom att utföra ett pionjärarbete. Genom sin erfarenhet av socialt arbete lyckades hon engagera öronläkare och lärare, så att hörselskadade barn kunde få hjälpmedel och specialundervisning. Hon startade också en syateljé för att ge döva kvinnor arbete. Meyerson reste runt och agiterade, lokalavdelningar av föreningen bildades och man fick också statsbidrag till verksamheten. (Från Kvinnohistoriska samlingarna vid Göteborgs universitet; <http://www.ub.gu/kvinn/portaler/arbete>)

3. Harry Martinson *Vägen till Klockrike*

3. 1 Handling och tillblivelse

Vägen till Klockrike har ingen intrig och kan knappast kallas en roman. Huvudpersonerna är luffare, men syftet med boken är inte att uttömmande skildra luffarnas liv. Jag vill däremot hålla med dem som säger, att boken skildrar en konflikt mellan två slags livsöden eller världsbilder: att vara bofast eller att vara hemlös.²⁷ Man kan se det som att Martinson beskriver denna konflikt sociologiskt, psykologiskt, som en framtidsvision eller att boken är ett debattinlägg.

Materialet till *Vägen till Klockrike* samlade Martinson under en lång tid. Han fick tidigt en gedigen erfarenhet av luffarlivet. Redan 1918 rymde han som 14-åring från en drängtjänst i norra Skåne och vandrade till Göteborg. Där greps han av en nattvakt och placerades på Majornas barnhem varifrån han snabbt rymde till en ny luffarperiod i Halland. Här togs han av polisen och kom så småningom till ålderdomshemmet i hemkommunen Jämshög i Blekinge, varifrån han rymde efter fem dagar. Denna gång kom han ända upp till Värmland innan han greps av polisen och sändes åter till Jämshög.

Under åren 1920-27 arbetade han periodvis som sjöman och när han saknade hyra, gav han sig ut på luffen. Hans vandringar utsträcktes då ända till Östersund, Luleå och Tromsö i Norge. Som en kuriositet kan nämnas att han 1921 anhölls för lösdriveri i Lunda gård.

Moa träffade han i Göteborg 1927 och påföljande år knackade han på dörren till hennes torp i Sorunda i Sörmland. Här stannade han till 1939 med långa avbrott för sjömansliv och nya luffarvandringar.²⁸

Han debuterade 1929 med diktsamlingen *Spökskepp*, men det var först med *Nässlorna blomma* och *Vägen ut* som han slog igenom på allvar 1935-36. Han började några år senare att arbeta med luffarna. När *Vägen till Klockrike* kom ut 1948 hade Martinson levt och arbetat med den i tio års tid. En del av materialet publicerade han själv i boken *Förlorade sonen och andra berättelser* 1956. Han säger också i förordet till denna bok att den slutliga berättelsen om Bolle blev mer och mer romantisk. Motiven till luffandet under 1900-talets början och kollektivets faktiska situation blev, som jag utvecklar närmare nedan, ingen hu-

²⁷ Jfr Staffan Söderblom *Harry Martinson*, Stockholm 1994, s. 233.

²⁸ Skildringen av Harry Martinsons ungdomsår är hämtad från Karl-Olof Andersson *Harry Martinson – naturens, havens och rymdens diktare*, Stockholm 2003 samt från Söderbloms ovan nämnda bok.

vudfråga i boken. Ytterligare material till *Vägen till Klockrike* finns publicerat postumt i *Bollesagor* (1983).

3.2 Huvudpersonerna

Långtidsluffaren och f.d. cigarmakaren Bolle är centralfigur och berättare i *Vägen till Klockrike*. Samtidigt är han mycket av Martinson själv – poet, naturälskare, taoist, teknikintresserad, språkvårdare. I *Bollesagor* sägs det på ett par ställen att han luffat i 19 år och hunnit bli 58 år.²⁹ Samtidigt kan han inte ha varit alltför gammal när han uppför Chaplinscenen tillsammans med den rasande arrendatorn. Där är han på ett sprittande lekhumör och uppvisar en elitidrottsmans reaktionsförmåga och uthållighet.³⁰ Dessutom kanske det inte är så meningsfullt att tala om Bolles ålder eftersom böckerna sträcker sig över ungefär 40 år.

Bolle var inte alls arbetsskygg. Han åtog sig och genomförde arbeten som andra sa nej till, men luffandet var hans liv. Vandrandet blev ett självändamål och en källa till upplevelser. Vägen blev ett hem och en vän som talade till luffaren: ”följ mig bortom kröken vid storgran där och när man kom dit lovade den omigen, att bortom nästa krök där skall ni få se.”³¹ Att luffa blev en drift, ett sätt att leva genom att vandra mot ett meningsfullare Klockrike. Vägen blir ett löftesflöde, ett självändamål.

Bolle var en yrkesluffare, men dessutom fanns det de nya luffarna, som drivits ut på vägarna mot sin vilja på grund av lågkonjunktur med åtföljande arbetslöshet. De saknade Bolles lust till landsväglivet. Han tyckte synd om dem, där de gick som yra höns på vägar och bedyrade i varje bondgård att de sökte arbete. De saknade mod att tigga och Bolles insikt i böndernas psyken. I *Bollesagor*³² skildras det hur Bolle tar sig an en sådan ny luffare och försöker lära honom elementa om luffarlivet. Nybörjaren blir alltmer imponerad av Bolle och hans livsglädje: ”Det var ett livshumör som hade bredden, utsträckningen och himlahöjden. Det är sådana människor som verkligen befriar och lyfter och kommer allt det vanda att lyfta sig ur sig själv, att svänga som ett barn i en gunga högt över trädtopparna, högt upp där man ser in i de grönskande och himlahöga gemytens kungsrike.”

Naturen är Bolles hem, som han målande beskriver på var och varannan sida. Naturen är hans referensram och något väsentligt för hans filosofi. Han jämför gärna de människor han stöter på med företeelser i naturen och omvänt. Bäckens låter sålunda som ” de halvt klingande viskningar som kvinnor kan låta höra i ett kök under göromålen medan luffa-

²⁹ s. 126 och 141.

³⁰ Ibid. s. 70 ff.

³¹ *Vägen till Klockrike* s. 52. Jfr *Bollesagor* s. 115.

³² s. 123 ff.

ren sitter på stolen vid dörren och försöker låta bli att vara sig själv” eller myggan ”stod pip stilla i luften vid örat, likt gnällande ungluffare i dörrhål.”³³

Bolle är en romantisk figur, precis som hela Klockrikeboken är romantisk. Hans erfarenheter och filosofi är i stor utsträckning Martinsons egna, utan att därför Bolle skall ses som något direkt självbiografiskt. Många av Martinsons tankar kommer fram i Bolles samtal med de tre övriga huvudpersonerna – Sandemar, Vägdam och Axne.

Martinson säger på ett ställe i *Vägen till Klockrike* att det fanns 60000 luffare i landet.³⁴ På grund av bokens svävande tidsuppgifter får man inte reda på vilken tidpunkt han avsåg. Antalet luffare varierade ju kraftigt under den period berättelsen utspelar sig beroende på konjunkurläget. Oavsett tillförlitligheten i Martinsons uppgift kan man i alla fall dra slutsatsen att antalet var mycket stort. Dock framstår de i boken som en stor grå massa, vars omfattning man kan ana i skildringarna av övernattningsplatserna vid tegelbrukens ugnar.

Huvudpersonerna i boken är unika som luffare. Vägdam säger också på ett ställe att de fyra själva och några till, allt som allt ett hundratal kan räknas till luffarnas intelligenta.³⁵

Hurudana var då Bolles tre kumpaner?

Luffarnas mästare och ”sektens” ledare är Sandemar. Han är till skillnad från de övriga en globetrott samt en uppfinningsrik och talför person. Bolle slår följe med honom en tid i början av sin luffarbana och de försörjer sig på Sandemars talförmåga och hans ”röda condarifrön från Brasilien” som han säljer till kvinnor i hans väg. Det har sagts att Sandemar är lik den unge Martinson ”som bröt in i den litterära världen med sina ändlösa historier och med sina *lucky beans*, små röda bönor som han hade plockat på Taffelbergets sluttningar och som han delade ut som gåvor till besökare på torpet i Sorunda.”³⁶

Sandemar för med sig en griffeltavla, på vilken han skriver ner sina tankar, stryker ut och skriver ner igen. Han är kritisk mot det etablerade samhället och hävdar på ett ställe: ”Den officiella sannolikhetens människa dolde världens lidande som i is, genom att ge det så neutrala och intetsägande namn som möjligt och genom att använda officiella pappersord, som aldrig blödde eller skälvde.”³⁷

Även Vägdam är en talesman för Martinsons filosofi. Han är fatalisten som har kommit till rätta med sig själv. Han känner ingen sanning i argumentens värld och säger

³³ *Vägen till Klockrike* s. 46.

³⁴ s. 222.

³⁵ s. 216.

³⁶ Staffan Söderblom, *Harry Martinson*, Stockholm 1994 s. 247.

³⁷ *Vägen till Klockrike* s. 95.

vid ett tillfälle till Axne:” Vad ska du med oanade möjligheter? Du förkastar ju de möjligheter som kan anas vilken månskenskväll som helst i månens lek med molnen. Du förkastar fantasiens möjligheter.”³⁸

Återstår Axne. Han är den ångerfulle som inte kan anpassa sig till luffarlivet. Han vill tillhöra samhället och påstår vid ett tillfälle: ”Samhället är till för att man skall ingå däri och lyda des rytm och lagar.”³⁹ Bolle påpekar då för honom att han håller på så jämt när det regnar men aldrig i solsken.

3.3 Luffarna och bondesamhället

Det största äventyret på luffen var enligt Martinson människors rädsla för det främmande, som alldeles oombett gav spänning åt tillvaron. Bolle ”kunde komma in i kök och själv stå vid dörren, bävande och rädd som en kuschad hund, medan han till sin förtvivlan såg, att de i själva verket var lika rädda för honom som för en bengalisk tiger.”⁴⁰ Människor tänkte aldrig på att denna rädsla är den svåraste form av förolämpning som finns. Den var värre än böndernas ständiga tadel, som luffarna snabbt lärde sig förstå som ett uttryck för rädsla och osäkerhet. Samtidigt hade tadeln samma verkan som ”en lumpstamp som stampade alla luffarna lika.”⁴¹ Individualiteten förlorades och när luffarna träffades på ett tegelbruk eller i en korsväg blev deras samtal monologer ur den gemensamma erfarenheten.

Denna rädsla tog sig för kvinnorna uttryck i att de inte vågade se en luffare i ögonen och omvänt. När Bolle mötte en kvinna på landsvägen gick han över på andra sidan vägen eller in i skogen.

Trots allt fanns det människor som välkomnade luffaren – de obotligt sjuka och de gamla gummorna med barn i Amerika - som fick tillfälle att beskriva järnvägen New York-Chicago på ett sådant sätt att det verkade som om de hade åkt sträckan en gång i veckan, trots att frågan var om de ens satt sig in i att jorden var rund.⁴²

För luffarna fanns det ytterligare en företeelse som de var rädda för – samhället. Det kom i första hand till synes för dem genom den möjlighet lösdrivarlagen gav myndigheterna att på ett tämligen godtyckligt sätt placera dem i tvångsarbete.

³⁸ Ibid. s. 210.

³⁹ *Bollesagor* s. 144.

⁴⁰ *Vägen till Klockrike* s. 86.

⁴¹ Ibid. s. 193.

⁴² Ibid. s. 73.

3.4 Några funderingar om Bolle och hans vänner

Hur kan då *Vägen till Klockrike* medverka till att nyansera vår bild av de hemlösa? Visst ryms luffarna i Socialstyrelsens definition (s.7), men det är mycket som skiljer dem från dagens hemlösa. För det första levde de i en på sitt sätt idyllisk landsbygdsmiljö innan den hade börjat avfolkas på allvar och bilismen gjort vägarna osäkra. Om bostad för natten är det mest väsentliga för dagens hemlösa, prioriterade luffarna hur de skulle få mat för dagen. På sommaren kunde luffaren sova var som helst och på vintrarna fick tegelbruk och lador duga även om de frös ordentligt ibland.

Det dagliga livet tedde sig också helt olika för de båda grupperna. Luffarna hade förmånen att vandra på dåtidens bilfria och tysta vägar, där en ny upplevelse av naturen väntade bakom varje vägkrök. Dagens hemlösa får tillbringa sin dag i en stadskärna präglad av 1970-talets rivningsraseri och brist på pietet, på en bänk utanför systembolaget.

Det ger anledning att fundera lite över missbruk av alkohol och droger. I *Vägen till Klockrike* letar man förgäves efter sådant. Den största utsvävningen som beskrivs där var när Bolle fått en flaska vin av en greve som han delade med Sandemar, Vägdam och Axne. Måhända är Martinson lite romantisk även här. I ett ratat stycke, som återfinns i *Bollesagor* sägs det att ”en del drack dunder när de kom över, men inte för att det var gott eller kändes skönt, men för att ge halssatan ett uttag för att den varit mild eller lissmande vid dörrarna.”⁴³ Karl-Olof Andersson påpekar också i sin bok om Harry Martinson att före Brattssystemets tillkomst på 1920-talet flödade spriten på den svenska landsbygden. Den var ofta billigare än mat och kunde få ersätta fast föda.⁴⁴

Sandemar förklarar på ett ställe luffarens last: ”Att gå på luffen som dessa här gör, är ett helvete som man halkar in i på samma sätt som alkoholism. Men det finns också en betydlig skillnad. Och den är, att alkoholism tål människan inte att vara offer för i längden. Hon bryter samman eller måste fara bort för att ”spädas ut” ibland, få brännvinsbojan krossad av chock-Belsebub och bli utsatt för avsmaksparadoxen genom en annan sorts forcerad kur.”⁴⁵ Uppenbarligen hade Sandemar kunskap om tidens alkoholisterapi.

Vägen till Klockrike är en romantisk bok som på ett poetiskt och humoristiskt sätt skildrar huvudpersonernas upplevelser på dåtidens svenska landsbygd. Dessa huvudper-

⁴³ *Bollesagor* s. 68.

⁴⁴ Karl-Olof Andersson, *Harry Martinson. Naturens, havens och rymdens diktare*, Stockholm 2003, s. 93.

⁴⁵ *Vägen till Klockrike* s.337.

soner är tänkande och självständiga ”elitluffare” och kan inte direkt jämföras med dagens hemlösa missbrukare, även om det även bland dem finns många särpräglade personligheter.

3.5 Martinsons budskap

Syftet med min uppsats är att studera hur skönlitteraturen kan hjälpa oss i vår syn på den hemlöse som en medmänniska. När man läser Martinson upptäcker man att denna uppgift inte kan lösas med någon enkel formel. Det finns många aspekter, vilket Martinson illustrerar genom dialogen mellan de fyra huvudpersonerna. Han hävdar också genom Sandemar att människan har gjort horisonten för trång från början. Hon tänkte sig ett ordnat kosmos i mitten med ett kaos utanför. Det är detta som var grundfelet säger Martinson genom Sandemar⁴⁶ I själva verket har vi vårt kaos på insidan: ”Det är en värld av misstro, rädsla, oro, strider, sladder och krig.” Det innebär att världens problem bara kan lösas med fantasi, med övningar i vidsynthet och genom uppövning av det kosmiska medvetandet.

Sandemars resonemang leder till slutsatsen att det inte finns något asocialt. Det ”är en uppfinning av de socialt salvesefulla, av sådana som vill tvinga fram stela och hundra-procentiga, idésolidariska samhällssystem.”

Detta är också något centralt för ”sektens religion”. I denna ingick att rituellt hälsa solen, som de dyrkade på grund av dess centrala betydelse för allt levande, men också som en symbol för deras motstånd mot ”alla påtryckande kategorier av påbjuden verklighet, framför allt mot de så kallade sociala formerna därav.”⁴⁷ Deras rituella hälsning skulle också kunna uttryckas med orden: ”Vi är alla riddare av det runda sfäriska bordet på himmeln.”

Motviljan mot socialt etablerade mönster gick igen även i deras syn på arbetet. Enligt Martinson arbetade luffaren gärna, om han bara kunde göra det i smyg och när han själv ville. Den fria människan skulle aldrig komma att finnas, om hennes framträdanden i arbetslivet skulle bestämmas av majoriteten. ”Ty dessa skulle alltid älska slaveriet i den ena formen eller den andra”

I Martinsson böcker finns det en ständig motsägelse mellan luffarnas gemenskap med de svaga och främlingskapet inför samhället i form av lösdrivarlagen, med tvångsarbete och ålderdomshemmet. Vägdamhåller på ett ställe ett längre föredrag om ”det allmänna” och hävdar bl.a.

Att det finns ett stort fattighus i varje socken, det beror därav att ingen har fattat innebörden i Skriftens ord. Det står ingenting om hopförest fattigvård i Bibeln. Där står bara om kärlek till din nästa. Och din nästa bor kanske i en stuga där hon vill vara, och där hon trivs om hon får lite handhjälp och grannhjälp när hon blir gammal

⁴⁶ Bollesagor s. 171 f.

⁴⁷ *Vägen till Klockrike* s. 329.

och usslig. Allt det som kallas Det allmänna har uppstått därför att nästan har vänt ryggen åt nästan. Alla smet de in i massan för att de skulle slippa personliga besvär med nästan.⁴⁸

Martinson visade i flera sammanhang⁴⁹ intresse för taoismen. Lars Ulvenstam ser dialogen mellan de fyra huvudpersonerna som ett uttryck för en taoistisk livsåskådning. ”Genom foglig ödmjukhet sökte de den styrka taoisterna trodde passiviteten skänkte. Liksom taoisterna i sin människokärlek, torftighet och ovilja att stå främst, var också luffaren utan egentligt handlande men därför inte utan handlande.”⁵⁰ Om skildringen av luffarnas vardag med vandringar mot ett hägrande Klockrike, men där vägen är det väsentliga, har en tydlig taoistisk prägel, är slutet med färden i Karons båt och återfödelsen i en brasiliansk by buddhistiskt färgat.

3.6 Några litteraturteoretiska perspektiv

Mot bakgrund av att Martinson själv under några ungdomsår luffade i stora delar av Sverige, är det frestande att anlägga ett biografiskt perspektiv på *Vägen till Klockrike*. Sannolikt finns det enskilda episoder i boken som är självupplevda, liksom omvärldens nedvärderande syn på luffaren. Denna period i Martinssons liv har måhända också förstärkt hans intresse för naturen. Dock är *Vägen till Klockrike* ingalunda en självbiografi. Den är natur, filosofi, psykologi och politik. Därför ger det mer att tolka boken med hjälp av ungraren György Lukács’ marxistiska litteraturteori.

Enligt Lukács skapar varje betydande konstverk en ”egen värld. Personer, situationer, handlingens fortgång o.s.v. har en särskild kvalitet som den inte delar med något annat konstverk och som radikalt skiljer den från verkligheten.”⁵¹ Detta stämmer väl in på Martinsons värld av hemlösa, som är påtaglig och unik, samtidigt som hans bok är ett mästerverk vilket kanske medfört att ingen vågat göra något liknande. Visserligen saknar *Vägen till Klockrike* intrig, men den uppfyller helt Lukács’ krav att ”ett konstverk måste erbjuda ett slutet i sig avrundat och fulländat sammanhang, ett sammanhang vars dynamik och struktur är omedelbart evident.”⁵²

Jag har upprepade gånger framhållit att Martinsons verk är romantiskt, men en sådan skenbar ojämförbarhet med verkligheten är enligt Lukács blott ett sken, ”om än ett sken som hör till konstens själva väsen”. Denna av Martinson skapade konstnärligt gestaltade värld inrymmer också vad Lukács kallar ”partimässighet”, som inte alls har något att göra med till-

⁴⁸ Ibid. s. 283 f.

⁴⁹ *Cikada* (1953) och *Gyro* (1986).

⁵⁰ Lars Ulvenstam, *Harry Martinson och det sociala* i *Harry Martinson landskap*, Stockholm 1985, s.64.

⁵¹ Georgy Lukács, Den konstnärliga återspegligen av verkligheten i Claes Entzenberg och Cecilia Hansson, *Modern litteraturteori*, del 1. Lund 1993, s. 214.

⁵² Ibid. s. 215.

hörighet till ett visst politiskt parti. Begreppet är väl tillämpligt på Martinsons verk, som inrymmer ett tydligt ställningstagande för luffarens väg mot ett okänt Klockrike, vilket kontrasteras mot böndernas inskränkthet och snålhet samt mot samhällets stelbenthet.

4. PC Jersild *Stumpen*

4.1 Romanen

P.C. Jersilds roman *Stumpen* skrevs löpande som följetong i *Folket i Bild/Kulturfront* med början under tidskriftens första nummer 1972.⁵³ Författaren säger i en självbiografisk artikel⁵⁴ att han fick underlag till boken när han under 1963-66 arbetade som forskarassistent till Gunnar Inghe (professor i socialmedicin vid Karolinska). Jersild engagerades i ett forskningsprojekt där man jämförde patienter med diagnosen schizofreni som rymt från mentalsjukhus med dem som var kvar. Under detta arbete kom han i kontakt med Stockholms uteliggare.

Stumpen kom ut i bokform som en ”följetongsroman” 1973 och härefter i en mängd upplagor med sammanlagt flera hundra tusen exemplar. Romanen är filmad och har också blivit en pjäs som spelats på en rad teatrar i Sverige och Finland bl.a. på Helsingborgs stadsteater år 2000 med även hemlösa i rollerna.⁵⁵

Romanens huvudperson, den gravt alkoholiserade Sture Lindström (Stumpen), bor i romanens början i en bunker vid Brunnsviken i Stockholm. Han har under sitt 47-åriga liv gripits 14 gånger för fylleri. För att bättre kunna finansiera sitt missbruk får han en dag idén att sälja sitt skelett till Karolinska Institutet. Väl där hamnar han mitt i en doktorsdisputation, men begåvas med en 50-lapp innan man ringer polisen. Femtiolappen blir ett begärligt byte för andra missbrukare, som slår honom halvt fördärvad innan han räddas av en frikyrkopastor. Detta leder till att han hamnar på en likkistfabrik, som drivs av en medlem i frikyrkoförsamlingen med fjorton alkoholister som arbetskraft. De upptäcker efter ett tag att

⁵³ *Folket i Bild/Kulturfront* – en historia av Erik Wiik; *Ordfront Magasin* 2/91.

⁵⁴ P.C. Jersild: *Karolinska institutet som författarskola*. Essäsamling med anledning av Karolinska Institutet fyller 200 år 2010. Samlingen fylls på kontinuerligt med nya alster fram till 2010. <http://ki.se>.

P.C. Jersild, *Medicinska memoarer*, Stockholm 2006, s.219 f.

⁵⁵ Föreställningen regisserades av Hans Polster, som även spelade huvudrollen. I en central roll medverkade Jean-Kenneth Olsson (s.29). Föreställningen blev en stor succé och åtföljdes av sju minuters stående ovationer från en fullsatt salong. Recensionen dagen efter i Helsingborgs Dagblad hade rubriken ”årets kulturhändelse”.

Gruppen har härefter med namnet Stumpenensemblen levt vidare och med stor framgång spelat ytterligare ett antal pjäser. Teaterprojektet är, som jag ser det, ett kreativt sätt att aktivera hemlösa missbrukare och människor med psykiska problem. Hans Polster har tilldelats Helsingborgs Dagblads kulturpris 2009 för sina insatser med Stumpenensemblen.

En av ensemblens medlemmar – Maths Jesperson – berättar i en artikel – *Teater som revansch för utslagna* – i Tidskriften *Cogito* nr 2 2006 s.29 om Stumpenensemblens tillkomst och verksamhet.

fabrikören utnyttjar dem, super sig fulla på teknisk sprit och rymmer till Stockholm, där Stumpens supande leder till en vistelse på avdelning 147 (för alkoholister) på Beckomberga sjukhus. Efter någon månad skrivs han ut och hamnar på nytt i missbruk tillsammans med en kompis i Hötorgsgaraget. Han klarar sig ur missbrukarkompisens grepp och kommer i stället till en storfamilj som bor i en rivningskåk i centrala Stockholm. Familjemedlemmarna försöker hålla Stumpens missbruk inom rimliga gränser genom att portionera ut två flaskor rödvin om dagen. Hans skyddade liv hos storfamiljen avbryts när polisen dyker upp för att förhöra honom om en kompis´ död. Stumpen rymmer då genom köksingången och är i romanens sista kapitel åter vid sin bunker vid Brunnsviken. Här beslutar han att ta sitt liv. Innan han gör det skriver han ner meddelanden på några lappar bl.a. detta: ”Till den som finner detta lik. V g transportera snarast kroppen till Karolinska Anatomiska Institutionen. Dom äger skelettet.”

4.2 Analys

Under Jersilds farsartade skildring av Stumpens öden och äventyr döljer sig en satir över samhällets oförmåga och ointresse att hjälpa den utslagne liksom över kyrkliga och andra organisationers agerande, som ytterst grundar sig på primitiv egoism. De enda som har författarens sympati är medlemmarna i storfamiljen, som har förståelse för Stumpens situation. De accepterar hans alkoholism som en sjukdom och behandlar honom som en fullvärdig medlem i storfamiljen. De lär honom att tycka om klassisk musik och han sitter sedan hela dagarna och lyssnar på Beethovens symfonier, han deltar med liv och lust i kvällarnas diskussioner och han får hjälp med de tidiga morgontimmarnas fyllångest.

I storfamiljen blev han accepterad och för en tid kvitt utanförskapet. Hans samvaro med andra hemlösa däremot dominerades helt av alkoholen och brukade resultera i att han vaknade upp i polisens fyllecell eller på psykavdelningen på något sjukhus.

Han längtar ständigt att ha någon att tala med. I brist på normala mänskliga kontakter pratar han med duvorna, som är närmsta grannar till bunkern vid Brunnsviken. Dock känner han sig som en vanlig skattebetalare när han besöker den närbelägna bensinstationen för att köpa T-sprit.

Stumpen är en lättläst och underhållande satir. Däremot är skildringen av huvudpersonen något skissartad. Det är naturligt att Jersilds kunskaper om de hemlösas värld var begränsade. Han säger själv i sin självbiografi ⁵⁶:

Problemet var naturligtvis att där satt jag välutbildad, ung, välbetald och frisk och skrev om en människa i totalt annorlunda omständigheter. Det gav mig periodvis skuld-

⁵⁶ PC Jersild, *Professionella bekännelser* s. 153.

känslor – men jag visste ju samtidigt att så är författeriets villkor: man försöker efter förmåga tränga in i karaktärer som på ett yttre plan ligger långt ifrån det egna jaget. En bidragande orsak till den ytliga personskildringen var säkerligen också tillvägagångssättet vid följetongens tillkomst. Jersild berättar i självbiografen att illustratören, Rolf Strindberg, vid ett par tillfällen låg före honom i tid. Jersild sa då: ”Rita du, så skriver jag sedan text till bilderna.” Det bör dock påpekas att Rolf Strindberg hade direkta erfarenheter av Stumpens situation och hade även många vänner bland uteliggarna.

Liknande synpunkter på personskildringarna kan man registrera i kritiken av Jersilds senaste roman *Edens Bakgård*⁵⁷, som handlar om den hemlöse Roland som får jobb (utan lön) och bostad i en inrättning som officiellt är en arbetsförmedling, men som i praktiken är en framtida ”holodrom”, där besökaren mot betalning kan få vara med om en dyksafari på Stora barriärrevet, få utlopp för sexuella lustar eller återuppleva ett lyckligt sexårskalas. För att bättra på ekonomin säljer innehavarna av ”holodromen” de uppgifter som besökarna lämnar om sina begär och önskningar till olika intressenter som journalister, polisen eller obkyra nätverk.

I kritiken av romanen framhåller man att Jersild inte ägnat tillräcklig möda att ge budskapet ett sådant konstnärligt uttryck att det inte sticker i ögonen. Romangestalterna illustrerar olika företeelser, som författaren vill kritisera eller värna om. De uppträder som debattinlägg, lätt förklädda till karikatyrer. Persongestaltningen är svartvit.⁵⁸

Om Jersild inte hade så djupa insikter i de hemlösas situation och levnadsvillkor, gäller det motsatta den sjukhusmiljö i vilken *Babels hus* utspelar sig i. Han hade ju under många år arbetat som läkare på ett flertal stora sjukhus. Miljön i vid bemärkelse ger därför helt naturligt ett mer trovärdigt intryck i *Babels hus* än i *Stumpen*, något som Jersild själv var medveten om.

Det romanerna har gemensamt är hur de små människorna – den hemlöse Stumpen respektive patienten Primus Svensson är helt anonyma och hjälplösa i förhållande till samhällets överorganiserade vårdadministration. Båda drabbas de av, att de representanter för vårdapparaten, som de kommer i kontakt med, inte vill ta sig an deras sak utan skickar dem vidare till någon annan. Man är rädd för att göra fel och säkrar sin egen ställning i stället för att engagera sig i sin huvuduppgift – att hjälpa svaga eller sjuka människor. Just detta att prioritera sin egen eller sin organisations position framför den uppgift man har att lösa – det typiska för en byråkrati – gisslas ständigt i de två romanerna. För att tydliggöra detta förhållande har Jersild skapat Stumpen och Primus som två ärliga och rättrådiga, men svaga och naiva

⁵⁷ Fri Tankes förlag 2009.

⁵⁸ Ingrid Elam i *DN* 090903.

människor. Denna rättrådighet ställs i *Stumpen* på sin yttersta spets, när huvudpersonen, innan han tar sitt liv, lägger en lapp i fickan, där det står att skelettet tillhör Karolinska Institutet, som han tror att han fått femtio kronor av.

Romanen *Stumpen* illustrerar enligt min mening samhällets oförmåga att hjälpa de hemlösa, hur det av droger färgade umgänget hemlösa emellan verkar nedbrytande, men hur en varm miljö utan fördomar kan ge den hemlöse en trygghetskänsla. Om man anlägger ett marxistiskt litteraturperspektiv, vilket Jersild måhända skulle opponera sig emot, är Jersilds ”partimässighet” påtaglig i skildringen av hur Stumpen går vilse i samhället. I recensionerna av romanen framhöll man också att romanen visar ”hur våra resurser av spontan humanitet utarmas och hur likgiltigheten tar överhanden”⁵⁹

Rut Nordwall-Ehrlow framhåller i sin bok om Jersild⁶⁰ att *Stumpen* i själva verket redan befinner sig utanför samhället. Det är ingen som egentligen bryr sig om honom och vad han tar sig till. Han har blivit medgörlig intill självutplåning och helt kravlös tar han samhällets likgiltighet för honom som finkänslighet. Hon pekar också på hans psykiska isolering, eftersom han saknar någon att känna trygghet hos och att anförtro sig åt, när ångesten kommer krypande.

5. Sammanfattande slutsatser

5.1 Varför inga moderna skönlitterära skildringar av hemlösa?

Ovan har jag behandlat tre verk, som berör de hemlösas liv, med utgivningsår 1908, 1948 respektive 1973. Man frågar sig varför det inte finns några senare svenska skönlitterära prosaskildringar av de hemlösas liv. I varje fall har inte jag hittat några sådana. Ändå är de hemlösas problem ständigt aktuella i media, statliga utredningar, forskningsrapporter och tidskriftsartiklar. Ute på staden uppvaktas vi dagligdags av hemlösa som säljer sina gatutidningar.⁶¹

I december 2009 sände t.ex. SVT i Kunskapskanalen ett två timmars program med reportage från nödbostäder för hemlösa samt studiosamtal med hemlösa, politiker, socialarbetare och akademiker. Alla utstrålade välvilja mot de hemlösa, använde många positivt värdeladdade ord och facktermer, men hade egentligen ingen lösning att komma med på deras problem.

⁵⁹ SvD 4.4.1973.

⁶⁰ Rut Nordwall-Ehrlow, *Människan som djur. En studie i PC Jersilds författarskap*, Malmö 1984, s. 40.

⁶¹ *Situation Stockholm, Faktum* i Göteborg och *Aluma* i Skåne.

Det man saknar är en gatans Harry Martinson som kunde realistiskt, men ändå konstnärligt, skildra stadens Bolle, hans funderingar och kontakter med omvärlden. Jag har utan resultat letat även efter utländsk skönlitteratur, som behandlar ämnet, i svenska bibliotekskataloger men med magert resultat.

Av en tillfällighet har jag emellertid stött på en nyutkommen svensk översättning av Delphine de Vigan *No et moi*.⁶² På baksidan av boken kan man läsa att den sålts i 150000 exemplar i Frankrike och att den 2008 tilldelats det prestigefyllda litteraturpriset *Pris des Libraires*. Den ena huvudpersonen är den brådmogna, överintelligenta tonåringen Lou Bertignac, som skall hålla ett föredrag i skolan, baserat på intervjuer, om hemlösa kvinnor i Paris. Hon får vid Gare d'Austerlitz kontakt med No, en hemlös 18-årig kvinna. Så småningom kommer de varandra närmare och Lou får material till sitt föredrag, som, när hon framför det, får högsta betyg. Dock tycker Lou att hon gjort något halvfärdigt och känner sig skuldmedveten för att hon brutit kontakterna med No. Hon kommer då på, att hon skulle kunna hjälpa No genom att på försök låta henne bo ett tag i sin egen familj. Hon lyckas övertala familjen och No till detta och får hjälp av klasskamraten Lucas att snygga till No. Försöket lyckas bra de första månaderna. No kommer ifrån sitt missbruk, börjar intressera sig för omvärlden och integreras väl i familjen, vilket bl.a. resulterar i att Lous mamma, som varit djupt deprimerad efter ett spädbarns död, lever upp och får god kontakt med No. När familjen reser bort en vecka får No emellertid ett återfall och får flytta. Efter att ha bott ett tag i Lucas lägenhet hamnar hon ånyo i missbruk och prostitution.

Recensionerna av boken var lite blandade. Svenska Dagbladets recensent betecknade den som ”en utmanande roman, en stark roman, så stark att jag hade svårt att lägga den ifrån mig till och med när jag upptäckte att klockan var fyra på morgonen.” Dagens Nyheter skribent är betydligt svalare och pekar på svårigheten att berätta om utsatta grupper utan att ha tillräckligt med insyn och ifrågasätter om Delphine de Vigan gjort efterforskningar, wallraffat, eller serverar hon redan idisslade scener ur tillvaron som hemlös?⁶³

Visst är romanen naiv och personerna schablonmässigt tecknade, men författarinnan har dock en väsentlig poäng. Hon pekar på den positiva effekten av att behandla den hemlösa som en jämlik människa och genom intresset för romanen får hon ut detta budskap till en stor läsekrets. Samtidigt har hon haft modet att ta upp ett angeläget ämne som hon förmodligen inte hade så djupa kunskaper i.

⁶² *No och jag*, Sekwa förlag, Helsingborg 2009. Översättning: Helen Enqvist. Sekwa förlag är ett nytt, litet förlag som ger ut franskspråkig litteratur på svenska. Samtida, kvinnliga författare har företräde.

⁶³ Marianne Jeffmar i *SvD* 081119 och Matilde Sköld i *DN* 081118.

Det är måhända just denna brist på erfarenhet, som gör, att vi inte har några moderna skönlitterära skildringar av de hemlösas liv. Medias stora intresse och alla ”sakkunniga” rapporter innebär kanske att ingen vågar sig på att skönlitterärt ta upp ämnet?

5.2 Skönlitteraturens svar på min fråga

Syftet med min uppsats är att visa i vad mån svensk skönlitteratur efter 1900 kan hjälpa oss till ett synsätt där den hemlöse inte behandlas som ett ”fall” utan som en människa. För att få svar på min fråga har jag analyserat tre skönlitterära texter från perioden 1908-1957 och illustrerat med ett antal dikter. De tre verken visar hur värderingarna och levnadsförhållandena förändrades under den aktuella femtioårsperioden. Maria Sandel beskriver en sluten värld utan någon trygghet före folkhemmets tid med människor som lever på gränsen till misär. Steget till hemlöshet är kort. De sociala stora katastroferna i denna värld är oönskade graviditeter och en stor del av Skogshyddans lägenheter bebos av ensamma mödrar. Maria Sandel skildrar omgivningens intolerans mot de ogifta mödrarna med påtaglig ironi. Däremot har hon en moralistisk syn själv på det utbredda spritmissbruket, men när detta lett till utslagning, skildrar hon ändå de hemlösa med värme och humor. Hon prioriterar den fackliga solidariteten högt och markerar särskilt, att de utslagna har kvar sin respekt för facket. Myndighetsvärlden lyser i stort med sin frånvaro frånsatt att några poliser skrämmer de hemlösa i novellen *Uteliggare* på flykten.

Harry Martinsons skildring av de hemlösas värld i *Vägen till Klockrike* är romantisk, men hettar till när han skildrar böndernas nedlåtande attityd gentemot luffarna. Han har också en kritisk inställning till alla former av myndighetsutövning. Sympatierna ligger hos luffarna samt de gamla och sjuka människor som uppskattar gemenskapen med vandringsmännen. PC Jersild är i *Stumpen* ironisk över den byråkratiska apparatens oförmåga att hjälpa den hemlöse Stumpen, men skildrar med värme den storfamilj som oegennyttigt tar sig an honom och behandlar honom som en jämlike.

De tre verken tycker jag ger ett positivt svar på min ledande fråga i inledningen att det är förändrade attityder hos omvärlden som är det väsentliga för att långsiktigt hjälpa de hemlösa. Detta kräver att vi alla kan komma över den rädsla som Martinson talar om.⁶⁴ Det är inte bara tak över huvudet eller nya myndigheter med mycket pengar som behövs för att hjälpa dem. Texterna visar också att skönlitteratur kan skildra sociala förhållanden på ett mer levande och åskådligt sätt än fackbetonade alster. Vi behöver därför en modern skönlitterär skildring av de hemlösas situation.

⁶⁴ s.18 f. ovan.

Jag har illustrerat framställningen ovan med tre dikter:

s. 9 Victor Arendorff *Herr Husvill* 1915.

s. 3 Dan Andersson *Hemlös* 1917.

s. 7 Jean-Kenneth Olsson *Uteliggare* 2000.

Victor Arendorff var bohemen som i *Herr husvill* skildrar hur uteliggandet sommartid var en källa till glädje, samtidigt som han var tillräckligt etablerad för att få mat och husrum vintertid och gemenskap med bohembkretsen i Klara.

Dan Anderssons dikt skrevs vid ungefär samma tidpunkt som Arendorffs, men där upphör likheten. Dan Anderssons *Hemlös* finns med i hans första diktsamling, *Svarta Ballader*, som kom ut 1917, har tonsatts och finns med på flera skivinspelningar.

Jag tror att ordet hemlös var centralt för Dan Andersson. Han använder det i titeln på en roman och ytterligare en dikt (*Den hemlöse* i *Efterlämnade dikter*). Ordet ingår nog i skaldens förråd av religiösa nyckelord, varav det vanligaste är ”ljus”⁶⁵. Han ersätter de traditionella religiösa begreppen med en helt ny typ av symboler. Även om den här aktuella dikten är nattsvart, ser självmordskandidaten att ”den drivande månens guld föll grant över strändernas gungande dy.” Det fanns därför trots allt något inom honom som inte ville dö.

Detta sökande går igen i många av Dan Anderssons dikter. Han kan inte placeras in existentiellt i ett särskilt fack. Genom sin uppväxt var han förankrad i kristendomen, men visade genom åren ett allt större intresse för indiska religioner vid sidan av de kristna mystikerna. Han var en agnostiker, ”en sökare, allt var ”bortom”, allt var osägbart, det enda hållbara var frågetecknet inför livsgåtorna”⁶⁶ För denne sökare kan dock anas ett ljus och även den förhårdade brottslingen kan skymta något bakom ”månens guld”, som gör att han tvekar att ta sitt liv.

Dikten *Uteliggare* är skriven av en icke etablerad poet, men av en som hade en livslång erfarenhet av utanförskap. Den skildrar synnerligen realistiskt den fullständiga hopplösheten för dessa nutida hemlösa och omvärldens totala likgiltighet för deras situation. Jean-Kenneth Olsson var född 1945 och avled i mitten av 2000-talet. Han var helsingborgare, men ”gästade” flera andra svenska städer däribland Stockholm och tillbringade cirka 35 år av sitt liv i fängelser och andra vårdinstitutioner. Det torde ha varit där han i första hand skrev sina dikter, vilka finns samlade i två diktsamlingar, *De dansande dårarna* (2000)

⁶⁵ Jan Arvid Hellström, *Den hemlighetsfulla sången. Om Dan Andersson tro och diktning*. Örebro 1990, s. 74.

⁶⁶ Waldemar Bernhard, *En bok om Dan Andersson*, Stockholm 1955, s. 245.

och *Dikter ur Träsket* (1992). Han planerade att härutöver ge ut en nyckelroman med motiv från de hemlösas värld.

Jean-Kenneth (få kände till hans efternamn) medverkade redan 1965 i ett uppmärksammat reportage av Roland Hjelte i TV, där knarkare berättade om sitt missbruk. Trettio år senare var han med i ett nytt TV-program av Roland Hjelte, *Ett förgiftat liv*⁶⁷. Inte minst det första reportaget väckte stor uppmärksamhet och han fick på Malmöfängelset, där han då vistades, epitetet TV-narkomanen.

Jag har fått tillfälle att ta del av Jean-Kenneths korrespondens med sin förläggare Jan Svärd i Malmö. Av denna framgår vilket omsorgsfullt arbete han la ner på sina dikter, in i minsta detalj, och vilken betydelse det hade för honom, att diktandet gav uppmärksamhet utanför missbrukarkretsarna. Förutom dikter skrev han sagor till sin minderårige son, som var det centrala för honom i ett ensamt liv på anstalter och som hemlös. Hans verbala förmåga ledde också till förtroendeposter i de intagnas organisationer. Genom dessa utövade han en hårdhänt kritik mot fångvården och sociala myndigheter.⁶⁸

Dan Anderssons och Jean-Kenneth Olssons dikter illustrerar ett par av de betydelser som Svenska Akademin lägger i ordet hemlös (s. 6), men som kanske inte ligger lika nära för oss i dag. Nu ges nog ordet oftare en socialt byråkratisk betydelse i linje med Socialstyrelsens definition. Denna utarmning av ordet har måhända gjort det mindre intressant för nutida skönlitterära författare. Genom att ge ordet betydelsen ”frånvaro av bostad” kommer man bort från något väsentligt – frånvaron av ett sammanhang och en meningsfull gemenskap. För Stumpen var det just denna brist på gemenskap med omvärlden, bortsett från en duvflock, som drev honom till självmord efter det att polismakten hade tvingat honom att fly från kollektivet med idealistiskt färgade studenter. För Bolle är det gemenskapen med de gamla, de obotligt sjuka och luffarkamraterna som är ljuset, medan det hos Maria Sandel är samhörigheten i det proletära slumkvarteret.

Exemplen i uppsatsen ovan visar hur skönlitteraturen kan ge en mer nyanserad bild av de hemlösas situation än facklitteratur och statliga utredningar. Det är så lätt att lägga skulden för de hemlösas situation på ett obestämt samhälle i stället för att vi tar på oss ansvaret själva.

⁶⁷ Sändes i TV 2 1996-03-26

⁶⁸ Källan till uppgifterna om Jean-Kenneth är hans förläggare Jan Svärd, Skrivareförlaget i Skåne, som också låtit mig ta del av förlagets akt om poeten, samt samtal med Jean-Kenneth själv och personer i hans omgivning.

Vid analyserna av de skönlitterära verken har jag i första hand tagit hjälp av författarnas biografier. Det är uppenbart att egen erfarenhet är av värde vid skildringen av de hemlösas situation. Läsningen av verken har underlättats genom att jag också haft Gyorgy Lukács marxistiska litteraturteorier i bakhuvudet. Att mitt skrivande trots dessa litteraturteoretiska hjälpmedel har varit förenat med problem vill jag till sist illustrera med nedanstående dikt av Jean-Kenneth

⁶⁹.

Tvärrstopp

Jag går på konstens vingar
vinglar hit och dit
drumlar ner i dikten
badande i flit.

Orden, långa och små
hukar för min syn
alldeles för många
gömmer sig i skyn.

Viktiga valörer
växlar var sekund
kanske, kanske inte
eller om en stund

⁶⁹ Dikten återfinnes i *De dansande dårarna* s.48.

6. Källförteckning

Primärlitteratur

- Jersild, P.C., *Stumpen*, sjätte upplagan, Växjö 1980 (1973).
- Martinson, Harry, *Bollesagor*, Stockholm 1983.
- Martinson, Harry, *Förlorade sonen och andra berättelser*, Uddevalla 1956.
- Martinson, Harry, *Vägen till Klockrike*, Stockholm 1948.
- Sandel, Maria, *Droppar ur folkhavet*, Stockholm 1978 (1924).
- Sandel, Maria, *Vid svältgränsen och andra berättelser*, Stockholm 1908.
- Sandel, Maria, *Virveln*, Stockholm 1975 (1913).

Sekundärlitteratur

- Andersson, Dan, *De tre hemlösa*, Göteborg 1992 (1918)
- Andersson, Dan, *Efterlämnade dikter*, 1922
- Andersson, Dan, *Svarta ballader*, Stockholm 1917
- Andersson, Karl-Olof, *Harry Martinson – naturens, havens och rymdens diktare*, Stockholm 2003.
- Bernhard, Valdemar, *En bok om Dan Andersson*, Stockholm 1955.
- De Vigan, Delphine, *No och jag*, Helsingborg 2009.
- Elam, Ingrid, recension av Jersilds Edens bakgård i *DN 090903*.
- Entzenberg, Claes & Hansson, Cecilia (red), *Modern litteraturteori. Från rysk formalism till dekonstruktion, del 1*, Lund 1993.
- Folket i Bild/Kulturfront – en historia av Erik Wiik; *Ordfront Magasin 2/91*.
- Forselius, Tilda Maria, Själsadeln och de ystra sinnenas rop i *Vardagsslit och drömmars språk. Svenska proletärförfattarinnor från Maria Sandel till Mary Andersson*, Värnamo 1981.
- Fougner, Björn, *Luffarriksdan och Luffarkungen*, Stockholm 1984.
- Furuland, Lars & Svedjedal, Johan (red) *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*, Lund 1997.
- Hellström, Jan Arvid, *Den hemlighetsfulla sången. Om Dan Andersson tro och diktning*. Örebro 1990.
- Jeffmar, Marianne, recension av Delphine de Vigans *No och jag* i *SvD 081119*.
- Jersild, P.C., *Medicinska memoarer*, Stockholm 2006.
- Jersild, P.C., *Professionella bekännelser*, Stockholm 1981.
- Jersild, P.C., *Babels hus*, Stockholm 1978.
- Jersild, P.C., *Edens Bakgård*, Fri tankes förlag, Stockholm 2009.

- Jespersion, Maths, *Teater som revansch för utslagna*, Tidskriften Cogito nr 12 2006, s.29.
- Kommittén för hemlösa, *Om hemlöshetens bakgrund, orsaker och dynamik*, SOU 2000:14.
- Kommittén för hemlösa, *Att motverka hemlöshet*. Slutbetänkande. SOU 2001:95.
- Lukács, Georgy, Den konstnärliga återspegligen av verkligheten i Claes Entzenberg och Cecilia Hansson, *Modern litteraturteori*, del 1. Lund 1993.
- Lundgren, Linus, *Skuggbilder. Skildringar ur de hemlösas liv*, Stockholm 1927.
- Martinson, Harry, *Cikada*, Stockholm 1953.
- Martinson, Harry, Gyro, Stockholm 1986.
- Melander, Ulf, *Herr Husvills visor och andra dikter av Victor Arendorff*, Härnösand 1990.
- Meyerson, Gerda, recension av Maria Sandels Vid svältgränsen och andra berättelser i *Social tidskrift 1908*.
- Nordström, Ingrid, *Det kommer att gå bra för er. Kvinnor i Stockholmsromaner omkring 1920*, Stockholm 2005.
- Nordwall-Ehrlow, Rut, *Människan som djur. En studie i PC Jersilds författarskap*, Malmö 1984.
- Olsson, Jean-Kenneth, *De dansande dårarna*, Malmö 2000.
- Olsson, Jean-Kenneth, *Dikter ur Träsket*, Malmö 1992.
- Sköld, Matilde, recension av Delphine de Vigans No och jag i DN 081118.
- Svärd, Hans, *Hemlöshet - fattigdomsbevis eller välfärdsdilemma?* Lund 1998.
- Söderblom, Staffan, *Harry Martinson*, Stockholm 1994.
- Ulvenstam, Lars, , *Harry Martinson och det sociala i Harry Martinson landskap*, Stockholm 1985.
- Westerström, Jenny, *Klara var inte Paris. Bohemliv under två sekler*, Kristianstad 2006.
- .

Otryckta källor

Ett förgiftat liv, SVT 2 1996-08-26.

Jersild, PC, *Karolinska institutet som författarskola*. Essäsamling med anledning av att Karolinska Institutet fyller 200 år 2010. Samlingen fylls på kontinuerligt med nya alster fram till 2010. <http://ki.se>

Kvinnohistoriska samlingarna vid Göteborgs universitet.
<http://www.ub.gu./kvinn/portaler/arbete>

Schönbeck, Henrik, *Vägnätet för och efter "Den stora tidens våg": en ekokritisk studie i Harry Martinsons roman Vägen till Klockrike från 1948*. Magisteruppsats Lunds universitet 2006.

